

BİBLİYOGRAFYA :

Ahmed b. Muhammed el-Feyyûmî, *el-Mişbâ-
hu'l-münûr*, Beyrut 2001, s. 117; *Keşfü'z-zunûn*,
I, 35-37 (mukaddime), 346-348; II, 1031-1035,
1116; Ebû'l-Bekâ, *el-Külliyât*, s. 538; İbrâhim
Mustafa v.dğr., *el-Mu'cemû'l-vasîf*, İstanbul, ts.
(el-Mektebetü'l-İslâmiyye), s. 477; Âgâ Büzürg-i
Tahrânî, *ez-Zer'â ilâ teşânîfi's-Sî'a*, Beyrut 1403/
1983, XIII, 53-398; XIV, 3-178; Abdullah Muham-
med el-Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, Ebû-
zabî 1425/2004, I, 7-11; Tunca Kortantamer, "Te-
ori Zemininde Metin Şerhi Meselesi", *TDEAD*,
sy. 8 (1994), s. 3; Harun Anay, "Bir Osmanlı Dü-
şüncesinden Bahsetmek Mümkün mü?", *Der-
gâh*, VII/76, İstanbul 1996, s. 13; a.m.f., "Felse-
fe", *DîA*, XII, 321; Abdullah b. Uveykıl es-Selmî, "el-
Mütûn ve's-şürûh ve'l-havâşî ve't-takîrât fi't-
te'lîfi'n-naşvî", *el-Ahmediyye*, IV, Dübey 1999,
s. 245-273; Nihad M. Çetin, "Sibeveyhî", *İA*, X,
583-584; Abdülbaki Turan, "el-Elfiyye", *DîA*, XI,
28-29; Mahmud Erol Kılıç, "Fusûsü'l-hikem", a.e.,
XIII, 232-234; Tefvîk Rüştü Topuzoğlu, "Hâşiye",
a.e., XVI, 419-422; İlyas Üzüm, "Kütüb-i Erbaa",
a.e., XXVII, 4-5; Semih Ceyhan, "Mesnevî", a.e.,
XXIX, 331-333; Mehmet Sami Benli, "el-Mufas-
sal", a.e., XXX, 368-369; İsmail Durmuş, "Mu-
kaddime", a.e., XXXI, 116; a.m.f., "Nehcü'l-belâ-
ga", a.e., XXXII, 540; G. J. H. van Gelder, "Com-
mentaries", *Encyclopedia of Arabic Literature*
(ed. J. S. Meisami - P. Starkey), London 1998, I,
174-175.

SEDAT ŞENSOY

□ TEFSİR. Tefsir ilminin telif türleri içe-
risinde Kur'an-ı Kerîm tefsirleri, Kur'an ta-
rihleri, Kur'an ilimlerini ele alan çalışma-
lar ve kıraat tarihine dair eserler bulun-
maktadır. Bunların içinde tefsirler üzeri-
ne yapılmış şerh çalışmaları oldukça azdır.
Genellikle hacimli olan tefsirler hakkında
yazılacak şerhler hacmi daha da arttıraca-
ğından bu tür eserlere fazla rağbet gös-
terilmemiştir. Bunun yerine daha çok ge-
niş tefsirlerin muhtasarları hazırlanmış ve
ya tefsir kitaplarında müphem kalan yön-
lerin açıklandığı hâşiye ve ta'lik çalışmaları
tercih edilmiştir. Hâşiye ve ta'liklerden bir
kısmı ise şerh mahiyetindedir (*DİA*, XVI,
420). Az sayıdaki şerhler de çok defa ese-
rin tamamının değil dil ve ifade bakımın-
dan anlaşılması zor olan kısımlarıyla ilgi-
lidir. Tefsir ilmi içinde yer alan diğer telif
türlerinde durum farklı olup bunlardan
bazıları için çok sayıda şerh yazılmıştır.

Hacimli olmakla birlikte Mâtürîdî'nin *Te'-
vilâtü'l-Kur'an*'ının Ebû'l-Muîn en-Nese-
fî tarafından yapılan şerhini Alâeddin es-
Semerkandî *Şerhu't-Te'vilât* adıyla der-
lemiştir. Osmanlı âlimlerinden Lâlezârî'nin
el-Yâkûtetü'l-hamrâ adıyla aynı tef-
sir üzerine yazdığı şerh Fâtiha sûresinin 5.
âyetiyle ilgilidir (bk. TE'VİLÂTÜ'L-KUR'ÂN).
Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ı hakkında da-
ha çok hâşiye ve ta'lik olmak üzere elliye aş-
kın çalışma yapılmıştır (bk. el-KEŞŞÂF). Fi-

rûzâbâdî'nin, *el-Keşşâf*'ın girişinin şerhi
olan *Nuğbetü'r-reşşâf min huḫbeti'l-Keş-
şâf* adlı risâlesi gibi kısmî şerhleri de bu-
lunmaktadır. Ayrıca Zemahşerî'nin tefsir-
inde kullandığı beyitleri şerhetmek ama-
çıyla eserler yazılmıştır. Ebû'l-Fazl Muhib-
büddin Muhammed b. Ebûbekir Efendi'nin
*Tenzilü'l-âyât 'ale's-şevâhid mine'l-
ebyât*'ı ve Ebû Abdullah Muhammed b.
Tayyib Muhammed el-Fâsî'nin *Şerhu şevâ-
hidi'l-Keşşâf*'ı bunlardan bazılarıdır. Med-
reselerde okutulan ve üzerinde en fazla
çalışma yapılan tefsirlerden biri de Beyzâ-
vî'nin *Envârü't-tenzil ve esrârü't-te'vil*'i-
dir. Çoğunluğu hâşiye ve ta'lik türünden
olan bu çalışmaların sayısı 250'nin üzeri-
indedir. Bunlardan İbn Temcîd Muslihüd-
din Mustafa b. İbrâhim er-Rûmî'nin *Hâ-
şiye 'alâ Envârü't-tenzil ve esrârü't-te-
vil*'i, Zekeriyâ el-Ensârî'nin *Fethu'l-celîl
bi-beyânî hafiyi Envârü't-tenzil*'i, Şeyh-
zâde Muhyiddin Mehmed'in *Hâşiye 'alâ
Envârü't-tenzil ve esrârü't-te'vil*'i, Şehâ-
beddin el-Hafâcî'nin *İnâyetü'l-Kâdî ve
kifâyetü'r-Râzî'si*, Konevî İsmâil Efendi'nin
*Hâşiyetü'l-Konevî 'alâ Tefsîri'l-Bey-
zâvî'si*, gerek kaynaklarının zenginliği ge-
reksiz verilen bilgilerin sağlamlığı ve geniş-
liği açısından şerh diye nitelendirilebilecek
çalışmalarıdır (Bilmen, II, 531-534; *DİA*, XI,
261; XVI, 421). Ayrıca Hıdır b. Atâullah el-
Mevsilî'nin *el-İs'âf fi şerhi şevâhidi'l-Kâ-
dî ve'l-Keşşâf*'ı ve Mahcûb Binsâlik'in *el-
Kavlü'l-mâdî fi şerhi şevâhidi Tefsîri'l-
Kâdî* gibi eserler kaleme alınmıştır. Ebû'l-
Berekât en-Neseffî'nin *Medârikü't-tenzil*'i
üzerine Hintli âlim Muhammed Abdülhak
İlâhâbâdî tarafından *el-İklîl 'alâ Medâ-
riki't-tenzil* adıyla kaleme alınan hacimli
eser ihtiva ettiği bilgiler açısından bir şerh
görünümündedir (a.g.e., XXX, 490-491).
Edirne Müftüsü Fevzi Efendi *Ḳudsü'l-
meşnevî* adıyla yazdığı kısa manzum tef-
sirini *el-Ünsü'l-ma'nevî fi şerhi Ḳudsi'l-
meşnevî* ismiyle yine manzum olarak şer-
hetmiştir. Aynı müellife ait biri kısa, diğeri
geniş iki tefsirden geniş olanın daima şerh
niteliği taşıdığı düşünülmemelidir. Mese-
lâ Vâhidî'nin *el-Vecîz fi tefsîri'l-Kur'ân-
ni'l-'azîz*'i *et-Tefsîrü'l-vasîf li'l-Kur'ân*'i
kerîm'inin (*el-Vasîf fi tefsîri'l-Kur'ân*'i *me-
cid*), bu da *el-Basîf fi't-tenzil*'inin, yine
Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin *en-Nehrü'l-
mâd*'ı *el-Bahrü'l-muḫîḫ*'inin ihtisar edil-
miş şeklidir.

İbn Teymiyye'nin *Muḫaddime fi uşû-
li't-tenzil*'ini Muhammed b. Sâlih el-Usey-
mîn *Şerhu Muḫaddimetü't-tenzil* ve Mü-
sâid b. Süleyman et-Tayyâr *Şerhu Mu-
ḫaddime fi uşûli't-tenzil li'bn Teymiy-*

ye adıyla şerhetmişlerdir. Süyûtî'nin *el-İt-
kân fi 'ulûmî'l-Kur'an* adlı eseri bir ba-
kırma Zerkeşî'nin *el-Burhân fi 'ulûmî'l-
Kur'an*'ının şerhi olarak değerlendirilir (*el-
İtkân* [Bugâ], müellifin mukaddimesi, I, 5
vd.). Benzer bir ilişki Muhammed b. Akî-
le'nin *ez-Ziyâde ve'l-ihsân fi 'ulûmî'l-
Kur'an*'ı ile *el-İtkân* arasında da görül-
mektedir. İbn Akîle bu hacimli eserinde
el-İtkân'ı şerhetmiştir. Şah Veliyyullah ed-
Dihlevî'nin *el-Fevzü'l-kebir*'i Saîd Ahmed
Bâlânûrî tarafından *el-'Avnü'l-kebir şer-
hu'l-Fevzi'l-kebir fi uşûli't-tenzil* ve Hat-
tâbî'nin *Beyânü 'İcâzi'l-Kur'an*'ı Ömer
Muhammed Ömer Bâhâzık tarafından *Şer-
hu risâleti Beyânî 'İcâzi'l-Kur'an* adıyla
şerhedilmiştir. Mustafa İzmîrî, *Umdetü'l-
irfân fi tahrîri evcûhi'l-Kur'an* adlı ese-
rini Bedâ'î'u'l-burhân 'alâ *Umdetü'l-ir-
fân* ismiyle şerhetmiştir.

Kıraat ilmine dair kitaplara yazılan şerh-
lerin hayli fazla olduğu görülmektedir. Ebû
Amr ed-Dânî'nin *et-Teyyîr fi'l-kırâ'âti's-
seb'* adlı kitabı Abdülvâhid b. Muhammed
b. Ali b. Ebû's-Sedâd el-Mâlekî tarafından
ed-Dürü'n-neşîr ve'l-'azbü'n-nemîr
adıyla şerhedilmiştir. Kâsım b. Firruḫ eş-
Şâtîbî'nin *Hırzû'l-emânî ve vecḫü't-te-
hânî* adlı kasesi, üzerine en çok şerh ve
hâşiye yazılan eserlerden biri olup bunla-
rın 118'i bilinmektedir (bk. eş-ŞÂTİBİYYE).
Şâtîbî'nin resmü'l-mushaf konusundaki
*'Aḳiletü etrâbi'l-kaşâ'id fi esne'l-me-
kâsid* adlı eserine de muhtelif şerhler
yazılmıştır (bk. el-MUKNÎ). İbnü'l-Cezerî'nin
el-Muḫaddimetü'l-Cezeriyye diye bili-
nen *Muḫaddime (tü'l-Cezeri) fîmâ yecî-
bü 'ale'l-kârî'i en ya'lemehü* isimli ki-
tabını Muhammed Beşîr el-Halebî Gâzî
el-Meḫlîbü'l-'aliyye 'alâ metni'l-Cezeriyye
ve Abdürrâzık b. Ali b. İsmâil Mûsâ
*el-Fevâ'idü't-tecvîdiyye fi şerhi'l-Muḫad-
dimetü'l-Cezeriyye* adıyla şerhetmiş,
*ed-Dürre fi kırâ'âti's-selâseti'l-mütemmi-
me li'l-'aşere* adlı eserine de çeşitli kim-
seler şerh yazmıştır (bk. İBNÜ'L-CEZERÎ).
Yine İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*'ini manzum
hale getirdiği *Tayyibetü'n-Neşr fi'l-kı-
râ'âti'l-'aşr* adlı eserine oğlu Ebû Bekir
Ahmed *Şerhu Tayyibetü'n-Neşr fi'l-kı-
râ'âti'l-'aşr*, Ebû'l-Kâsım Muhibbüddin
Muhammed b. Muhammed en-Nüveyrî
*Şerhu Tayyibetü'n-Neşr fi'l-kırâ'âti'l-
'aşr*, Mûsâ Cârullah *Şerhu Tayyibetü'n-
Neşr fi'l-'aşr*, Muhammed Sâlim Muḫay-
sîn *el-Mühezzeb fi'l-kırâ'âti'l-'aşr ve
tevcîhühâ min tarîki Tayyibetü'n-Neşr*
ve *el-Hâdî şerhu Tayyibetü'n-Neşr fi'l-
kırâ'âti'l-'aşr ve'l-keşf 'an 'ileli'l-kırâ'â-
ti ve tevcîhühâ* adlarıyla şerh yazmışlar-

dır (diğer şerhler için bk. *Keşfü'z-zunûn*, II, 1118; Brockelmann, *GAL*, II, 260; *İzâhu'l-meknûn*, II, 89; Yüksel, s. 251-252).

Muhammed b. Muhammed el-Harrâz'ın *Mevridü'z-zam'ân fi resmi (hükmi) ah-rufi'l-Kur'an*'ı hakkında Ebû Muhammed Abdullah b. Ömer es-Sanhâci *et-Tibyân fi şerhi Mevridi'z-zam'ân*, Ahmed Muhammed Ebû Zithâr *Letâ'ifü'l-beyân fi resmi'l-Kur'an* ve İbrâhim b. Ahmed et-Tûnisî *Delilü'l-hayrân 'alâ Mevridi'z-zam'ân fi fenneyi't-resmi ve'z-zabı (Delilü'l-hayrân şerhu Mevridi'z-zam'ân fi resmi ve zabtı'l-Kur'an)* isimleriyle şerhler kaleme almışlardır. Ayrıca Ebû'l-Abbas el-Mehdevî *el-Hidâye ilâ mezâhibi'l-kur-râ'i's-seb'a* adlı kitabını *Şerhu'l-Hidâye*, Ca'berî *Nehcü'd-dimâse fi kırâ'ati'l-e'immeti's-selâse* adlı eserini *Hulâşatü'l-ebhâs fi şerhi Nehci'l-kırâ'ati's-selâs* adıyla şerhetmiştir. Ali b. Muhammed İbn Berrî er-Ribâtî'nin *ed-Dürrü'l-levâmî' fi aşli ma'kre'i'l-İmâm Nâfi'* adlı manzumesine dair otuz civarında şerh yazılmış olup Muhammed b. Muhammed el-Harrâz'ın *el-Kaşdü'n-nâfi' li-buğyeti'n-nâşi ve'l-bârî' 'ale'd-Dürrü'l-levâmî' fi ma'kre'i'l-İmâm Nâfi'*, Mintûrî'nin *Şerhu'd-Dürrü'l-levâmî' fi aşli'l-ma'kre'i'l-İmâm Nâfi'* ve Süleyman el-Amrâvî el-Cezâirî'nin *el-Muhtaşarü'l-câmi' şerhu'd-Dürrü'l-levâmî'* bunlar arasında zikredilebilir. Palulu Hâmid b. Abdüfettâh'ın *Zübdetü'l-irfân fi vücûhi'l-Kur'an*'ı üzerine Molla Mehmed Ermin Efendi'nin yazdığı *'Umdetü'l-hullân fi izâhi Zübdeti'l-irfân* adlı eser de kıraat ilmindeki şerhlerden biridir.

BİBLİYOGRAFYA :

Süyûtî, *el-İtkân* (Bugâ), müellifin mukaddimesi, I, 5 vd.; *Keşfü'z-zunûn*, I, 743; II, 1118; İbn Akile, *ez-Ziyâde ve'l-ihsân fi 'ulûmi'l-Kur'an* (nşr. M. Safâ Hakkı v.dğr.), Şârika 1427/2006, I, 90-91; Brockelmann, *GAL*, II, 260; *Suppl.*, II, 275; *İzâhu'l-meknûn*, II, 89; Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, İstanbul 1973-74, II, 469-471, 531-534; Ali Osman Yüksel, *İbn Cezerî ve Tayyibetü'n-Neşr*, İstanbul 1996, s. 251-252; İsmail Cerrahoğlu, "Envârü't-tenzil ve Esrârü't-te'vil", *DA*, XI, 261; Tefvik Rüştü Topuzoğlu, "Hâşiye", a.e., XVI, 420-421; Abdülhamit Birşik, "Muhammed Abdülhak İlahâbâdî", a.e., XXX, 490-491.

ABDÜLHAMİT BİRŞİK

□ HADİS. Hadis terimi olarak şerh, "bir hadisin veya bir hadis kitabında yer alan rivayetlerin kelime ve kavramlarını açıklamak, anlaşılması zor yerlerini izah etmek, i'rabını belirtmek, hadisten çıkan hükümlere yer vermek" gibi anlamlarda kullanılır. Hadiste şerh ilk defa Hz. Peygam-

ber tarafından yapılmış, onun bazı sözlerini anlamayan ashabin sorularına verdiği cevaplar hadiste şerhin ilk örneklerini teşkil etmiştir. Bir mecliste, "Kardeşine zalim de olsa mazlum da olsa yardım et" demesi üzerine sahâbîler zalime nasıl yardım edeceklerini sormuşlar, Resûl-i Ekrem de onun zulüm yapmasına engel olmanın kendisine yardım sayılacağını söyleyerek bu sözünü şerhetmiştir (Tirmizî, "Fiten", 68). Yine bir defasında, kalbinde zerre kadar kibir bulunan kimsenin cennete giremeyeceğini bildirdiğinde bazı sahâbîler güzel giyinmeyi herkesin arzu ettiğini söylemişler, Resûlullah da Allah'ın güzel olduğunu, güzeli sevdiğini belirterek sözünde geçen kibirden maksadın hakkı kabul etmemek ve onu küçümsemek olduğunu ifade etmiştir (Müslim, "İmân", 147).

Şerh konusu, tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn devrinde özellikle hadislerin tedvini sırasında belirgin şekilde ortaya çıkmıştır. Yüz binlerle ifade edilen ve birbirini açıklayan, tamamlayan hadisler bu dönemde toplanmış olup hadisin farklı senedlerini bir araya getirme, âlî ve güvenilir isnada ulaşmaya çalışma, sened ve metinde geçen şahısların kimliklerine dair bilgileri derleme, farklı metinlerle rivayet edilen hadisleri ardarda sıralama, metinlerdeki kapalı yerleri açıklama, kelime ve terimlerle ilgili gramer bilgilerini zikrederek hadislerin doğru anlaşılmasını sağlama şeklinde özetlenebilecek çalışmalar sistemli olmasa da bu devirde yoğun bir şerh faaliyeti bulunduğunu göstermektedir.

III. (IX.) yüzyıldan itibaren kaleme alınmaya başlanan ilk hadis şerhleri dil ve muhteva ağırlıklı olmak üzere iki grupta gelişmiştir. Dil ağırlıklı şerhler garibü'l-hadîs adı verilen ve bir nevi hadis lügatı sayılan eserlerdir. Bunlarda hadislerde geçen garib kelimelerin açıklanması amaçlandığından onları hadiste şerh faaliyetinin ilk çalışmaları olarak değerlendirmek mümkündür (bk. GARİBÜ'L-HADİS). Hadislerin muhtevalarını açıklamaya yönelik şerhler içinde de çok kapsamlı sayılmamakla birlikte Şâfiî'nin *İhtilâfü'l-hadîs*'i, İbn Kuteybe'nin *Te'vilü muhtelifi'l-hadîs*'i, Tahâvî'nin *Müşkilü'l-âşâr* ve *Şerhu Me'âni'l-âşâr*'ı gibi eserler zikredilebilir. Hadis kitaplarından ilk şerhedilen eserin İmâm Mâlik'in *el-Muvattâ'î* olduğu belirtilmekle beraber bugünkü anlamda geniş ve sistemli şerhleri, IV. (X.) yüzyılda Ebû Ahmed Muhammed b. Muhammed el-Kerâbîsi tarafından kaleme alınan *Şerhu'l-Câmi'i's-sahîh li'l-Buhârî* ile Hattâbî-

nin, Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'ine dair kaleme aldığı *A'lâmü'l-hadîs*'i ve Ebû Dâvûd'un *es-Sünen*'ine yazdığı *Me'âlimü's-Sünen*'in teşkil ettiği anlaşılmalıdır. Daha ziyade Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'i üzerine gittikçe sistemleşen ve birbirine kaynaklık eden şerh çalışmaları İbn Hacer el-Askalânî'nin *Fethu'l-bârîsi* ve Aynî'nin *'Umdetü'l-kârîsi* ile zirveye ulaşmıştır. Daha sonra telif edilenlerle birlikte Buhârî'nin eserine yapılmış olan bu şerhlerin sayısı bir sayıma göre 200'e çıkmaktadır (Sandıkçı, s. 23-89). Müslim'in *el-Câmi'u's-sahîh*'inin de birçok şerhi yapılmıştır (Abdullah Muhammed el-Habeşî, III, 1672-1695).

V. (XI.) yüzyıldan itibaren metotları birbirinden farklı yoğun bir şerh, hâşiye ve ta'lik yazma faaliyeti başlamış ve daha çok Mâlik'in *el-Muvattâ'î*, Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'i, Tirmizî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'i, Ebû Dâvûd, Nesâî ve İbn Mâce'nin *es-Sünen*'lerine dair şerhler kaleme alınmıştır. Bunların yanında Ferrâ el-Begavî'nin *Şerhu's-sünne*'si gibi müsned, mu-sannef, sahih, sünen, mu'cem ve cüz türü hadis kaynaklarından derlenip şerhedilen eserler de vardır. Hadis telif türlerinin çoğalmasıyla birlikte zaman içinde şerh türleri de çoğalmış, kapsamlı hadis metin kitapları yanında Süyûtî'nin *Tedribü'r-râvîsi* gibi hadis usulüne dair bir şerh, Ahmed b. Sa'dullah el-Kuşeyrî ed-Dımaşki'nin *Şerhu Tehzîbi'l-Kemâl fi esmâ'ir-ricâl*'i gibi bir veya birden fazla kitabın râvilerini inceleyen bir eser, Abdülatîf el-Bağdâdî'nin tıbb-ı nebevî ile ilgili hadisleri içeren *Şerhu'l-hadîsi'l-erba'in*'indeki gibi bir konu hakkında nakledilen hadislere dair müstakil çalışmalar yapılmış ve Kâdî İyâz'ın *Şerhu hadîsi Ümmi Zerr*'inde olduğu gibi sadece bir hadisi inceleyen eserler de kaleme alınmıştır. Meşhur hadis mecmuaları ve özellikle *Kütüb-i Sitte* üzerine kaleme alınan şerhler daha çok VII, VIII ve IX, kısmen de X. (XVI.) yüzyıllara aittir. Osmanlı döneminde Arapça olarak şerhedilen birçok hadis kitabı yanında Türkçe'ye tercüme edilip şerhedilenler de vardır. Babanzâde Ahmed Naîm ve Kâmil Miras'ın *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, Ahmet Davudoğlu'nun *Sahîh-i Müslim Tercemesi ve Şerhi*, Hüseyin Kayapınar ile Necati Yeniel'in *Sünen-i Ebû Dâvûd Terceme ve Şerhi*, Haydar Hatiboğlu'nun *Sünen-i İbn Mâce Tercemesi ve Şerhi*, İbrahim Canan'ın, İbnü'd-Deyba'nın *Teysîrü'l-vü-sûl*'ü üzerine yazdığı *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*, İsmail Mutlu,